

Rola form ochrony przyrody w edukacji leśnej społeczeństwa

Ewa Referowska-Chodak

Streszczenie. Prawie wszystkie formy ochrony przyrody w Polsce przedstawiają dużą wartość dla edukacji leśnej. Część z nich ma tę wartość zapisaną w definicji, część – w dokumentach określających szczegółowo zasady ich funkcjonowania, a w części form wartość edukacyjna nie jest bezpośrednio wyartykułowana. Prowadzona w oparciu o nie edukacja będzie realizowała jednocześnie założenia edukacji leśnej w ramach struktur Lasów Państwowych, jak i edukacji o ochronie przyrody, zapisanej w Ustawie o ochronie przyrody (2004). Należy jednak mieć świadomość ograniczeń, które wiążą się z udostępnieniem chronionych obiektów, a wynikających z troski o zachowanie cennej przyrody. Dlatego należy zadbać o przestrzeganie przepisów w tym zakresie, odpowiednie przygotowanie edukowanych do przebywania na obszarze chronionym, odpowiednie przygotowanie obiektów chronionych do użytkowania edukacyjnego, jak również – w razie potrzeby – o wyłączenie z tego użytkowania obiektów najbardziej wrażliwych, nieodpornych na presję ze strony zwiedzających.

Słowa kluczowe: edukacja leśna, ochrona przyrody, formy ochrony przyrody

Abstract. The role of nature protection forms in forest related education of society. Almost all forms of nature protection in Poland are precious for forest related education. The value of certain results directly from their definitions, the value of others – is defined in documents, which determine the principles of their management. In the remaining nature protection forms the educational value has not been directly defined. The education based on these nature protection forms implements both the ideas of forest related education in State Forests structures and ideas of nature protection education (on the basis of Nature Protection Act 2004). However, it is necessary to be aware of restrictions in rendering these protected objects accessible to people, which results from the need to preserve valuable nature. Observance of the law, the due preparation of people for visiting the protected areas, the due preparation of protected areas for educational use and – if need be – exclusion of most sensible and vulnerable to human interference objects from use, are necessary to reconcile nature protection and education.

Keywords: forest related education, nature protection, nature protection forms

Wstęp

Związki między ochroną przyrody a edukacją (leśną) społeczeństwa są silne i działają w obu kierunkach. Z jednej strony w treściach edukacji leśnej powinny pojawiać się zagadnienia z zakresu ochrony przyrody (Zarządzenie nr 57 2003). Z drugiej strony jednym z celów ochrony przyrody w Polsce jest kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody (Ustawa 2004 – art. 2.2).

W Polsce występuje dziesięć form ochrony przyrody o różnych reżimach ochronnych oraz ideowych założeniach i celach funkcjonowania: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz ochrona

gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów (Ustawa 2004 – art. 6.1). Ich przydatność dla potrzeb edukacji leśnej będzie uzależniona m.in. od obecności w nich lasów, zasad funkcjonowania (w sensie przeznaczenia, zasad ochrony i możliwości użytkowania edukacyjnego), powiązanych (po części) z nimi walorów dydaktycznych lasów oraz obecności specjalistycznie przygotowanych osób, które mogłyby taką edukację realizować. Jest to przedmiotem analizy w niniejszej publikacji w odniesieniu do wszystkich wymienionych form ochrony przyrody.

Rola form ochrony przyrody w edukacji leśnej

Najwyższą formą ochrony przyrody w Polsce są parki narodowe, których dotąd powstało 23. Zajmują one około 1% powierzchni kraju, z czego lasy stanowią średnio 61%, przy rozpiętości od 1% w Parku Narodowym Ujście Warty aż po 95,3% w Babiogórskim Parku Narodowym (Ochrona Środowiska 2010). Powstanie parku narodowego uwarunkowane jest między innymi jego wyróżniającymi się szczególnymi wartościami edukacyjnymi (Ustawa 2004 – art. 8.1). Taką szczególną wartością dydaktyczną lasów w parkach może być ich zróżnicowanie, wynikające z geograficznego rozmieszczenia chronionych obiektów, zazwyczaj dobry stan ich zachowania, a także wariantowe podejście do sposobu ich ochrony (ochrona ścisła lub czynna, w pewnych przypadkach także krajobrazowa). Do realizacji edukacji zobowiązana jest Służba Parku Narodowego (art. 103.1-2). Czyni to zgodnie z zapisami planu ochrony, który powinien określać działania edukacyjne możliwe do przeprowadzenia w oparciu o wartości przyrodnicze danego parku narodowego (Rozporządzenie 2005 – art. 8.1.10.f). Koordynacja działalności edukacyjnej w skali wszystkich parków narodowych w Polsce należy do Ministra Środowiska (Ustawa 2004 – art. 9.2.3). W 2009 roku muzea w parkach odwiedziło ponad 1 mln 108 tys. osób, do dyspozycji społeczeństwa było też 137 ścieżek dydaktycznych i nieco ponad 3 tys. zorganizowanych imprez edukacyjnych (Ochrona Środowiska 2010).

Rezerwy przyrody to „siostrzana” forma ochrony przyrody w stosunku do parków narodowych, pod względem założeń funkcjonowania (obowiązujących restrykcji ochronnych). Aktualnie w Polsce jest 1 451 rezerwatów przyrody, zajmują one ok. 0,5% powierzchni Polski (Ochrona Środowiska 2010), z czego ok. 64,1% zajmują lasy (Leśnictwo 2010). Lasy występują prawie we wszystkich rodzajach rezerwatów, nie ma ich jedynie w rezerwach słonoroślowych. Ich wartość dydaktyczna – podobnie jak w parkach narodowych – wiąże się z ich

Fot. 1. Ścieżka dydaktyczna w rezerwacie przyrody „Kozł Rynek” (fot. R. Rogoziński)

Photo 1. Educational path in nature reserve „Kozł Rynek”

Fot. 2. Odpowiednie przygotowanie chronionego obiektu pozwala pogodzić ochronę przyrody z edukacją (fot. R. Rogoziński)

Photo 2. The due preparation of protected area for educational use is necessary to reconcile nature protection and education

zróżnicowaniem, stanem zachowania oraz różnorodnością możliwych do zastosowania metod ochrony (głównie ochrona ścisła lub czynna). W definicji rezerwatów przyrody nie wymienia się względów edukacyjnych, dla których mogłyby powstawać, jedynie wartości przyrodnicze, naukowe, kulturowe i krajobrazowe (Ustawa 2004 – art. 13.1). Jednak dopuszczone jest użytkowanie rezerwatów w celach edukacyjnych, za zgodą regionalnego dyrektora ochrony środowiska (art. 15.5). Powinno to być opisane w planie ochrony rezerwatu przyrody, poprzez określenie działań edukacyjnych możliwych do przeprowadzenia w oparciu o wartości przyrodnicze danego chronionego obiektu (Rozporządzenie 2005 – art. 8.1.10.f). Ustawa nie przewiduje specjalnego stanowiska dla osób, które miałyby się zająć edukacją w rezerwach przyrody. Nie ma też statystyk, które oceniałyby stopień edukacyjnego wykorzystania tej formy ochrony przyrody w skali całego kraju. W przypadku rezerwatów przyrody usytuowanych w Lasach Państwowych ten odsetek wynosi ok. 45% (Referowska-Chodak 2006).

Kolejna forma ochrony przyrody – park krajobrazowy – uwzględnia możliwość gospodarowania chronionymi zasobami (Ustawa 2004 – art. 16.6). Obecnie 121 chronionych obiektów zajmuje około 8,0% powierzchni Polski (Ochrona Środowiska 2010). Z tego nieco ponad 53% powierzchni stanowią lasy (Referowska-Chodak 2010a). Zgodnie z definicją, parki krajobrazowe mają za zadanie m.in. popularyzowanie chronionych przez dany park wartości przyrodniczych i walorów krajobrazowych (Ustawa 2004 – art. 16.1). W granicach parków mogą występować zarówno lasy gospodarcze, jak i lasy ochronne, a także lasy inaczej traktowane w ramach dodatkowych form ochrony przyrody, które znajdują się w granicach parku krajobrazowego (np. rezerwat przyrody czy użytek ekologiczny). Zatem istnieje możliwość realizacji edukacji leśnej w oparciu o różnorodność lasów oraz sposobów ich zagospodarowania i ochrony. Działania edukacyjne możliwe do przeprowadzenia w oparciu o wartości przyrodnicze danego chronionego obiektu powinny być opisane w planie ochrony parku krajobrazowego (Rozporządzenie 2005 – art. 14.1.10.d). Za organizację działań edukacyjnych odpowiedzialny jest dyrektor parku krajobrazowego (Ustawa 2004 – art. 105.4.2), a za ich realizację – Służba Parku Krajobrazowego (art. 107.1-2). Niestety nie ma ogólnopolskich statystyk, które przedstawiałyby osiągnięcia parków krajobrazowych w tym zakresie. Są one zapewne spore, jako że przykładowo w wybranych 21 parkach krajobrazowych prowadzących taką ewidencję w 2003 roku, z oferty edukacyjnej skorzystało prawie 80 tys. osób, z czego przynajmniej 14 tys. osób brało udział z zajęciach terenowych (Sikora-Stachurska 2007).

Obszary chronionego krajobrazu są stosunkowo mało restrykcyjną i mało kosztowną formą ochrony przyrody. Sprzyja to dynamicie ich powoływania. Aktualnie 384 obiekty zajmują około 22,3% powierzchni Polski (Ochrona Środowiska 2010). Udział powierzchni lasów – w porównaniu do wcześniej omawianych form ochrony przyrody – jest mniejszy i wynosi ok. 38% (Referowska-Chodak 2010a). Przekładając to jednak na jednostki względne (ha), otrzymuje się znaczną powierzchnię zajęta przez ekosystemy leśne. Podobnie, jak w przypadku parków krajobrazowych, również na obszarach chronionego krajobrazu współwystępują różne sposoby zagospodarowania i ochrony lasów, co stanowi dużą wartość dla edukacji leśnej. Jednak należy zauważyć, że w definicji tej formy ochrony przyrody nie ma wzmianki o jej funkcjach edukacyjnych, jedynie o przydatności dla rozwoju turystyki i rekreacji, a także dla zabezpieczenia korytarzy ekologicznych (Ustawa 2004 – art. 23.1). Takie zapisy nie mogą się także pojawić w planach ochrony, gdyż takowe nie są przewidziane dla obszarów chronionego krajobrazu (Ustawa 2004). Ta forma ochrony przyrody nie dysponuje również własną administracją i pracownikami, którzy mieliby za zadanie realizację edukacji ekologicznej, w tym leśnej. Dlatego też nie są znane w skali całego kraju statystyki dotyczące edukacyjnego użytkowania obszarów chronionego krajobrazu.

Najkrócej funkcjonującą w Polsce formą ochrony przyrody są obszary Natura 2000. Według statystyk Komisji Europejskiej, 141 obszarów specjalnej ochrony ptaków zajmuje 15,6%

ładowej powierzchni Polski, a 823 obszary specjalnej ochrony siedlisk – 11% (<http://ec.europa.eu>). Dużą część tej powierzchni zajmują lasy (ok. 55,8% – Referowska-Chodak 2010a), przy czym mogą to być jednocześnie lasy zawarte w granicach pozostałych krajowych form ochrony przyrody. Zasady ochrony lasów na obszarach Natura 2000 będą zależały od ich stanu zachowania – od ochrony restrykcyjnie ścisłej, poprzez wykonywanie specjalnych działań ochronnych, na kontynuowaniu dotychczasowej gospodarki skończywszy. Może to stanowić ciekawy materiał do prowadzonej edukacji leśnej, poza przedstawieniem walorów lasów. Dodatkowo – jak już wspomniano – na tych terenach mogą współwystępować inne formy ochrony przyrody, co dodatkowo urozmaici zajęcia. Należy jednak zauważyć, że – podobnie, jak w przypadku obszarów chronionego krajobrazu – w definicji tej formy ochrony przyrody nie ma wzmianki o jej funkcjach edukacyjnych, jedynie o znaczeniu dla ochrony siedlisk i gatunków uznanych przez Unię Europejską (Ustawa 2004 – art. 5.2c, 5.3, 5.19). Takie zapisy mogą się natomiast pojawić w planach ochrony obszarów Natura 2000, w kontekście możliwej lokalizacji infrastruktury edukacyjnej (Ustawa 2004 – art. 29.9.6, Rozporządzenie 2010 – art. 3.1.8.f). Nie są natomiast przewidziane osoby, które zajmowałyby się wyłącznie opieką nad obszarami, w tym prowadzeniem edukacji przyrodniczej (np. leśnej). Ze względu na krótką historię istnienia w Polsce, nie ma także statystyk dotyczących edukacyjnego użytkowania tej formy ochrony przyrody.

Najliczniejszą pod względem pozycji rejestru formą ochrony przyrody w Polsce są pomniki przyrody – obiekty przyrody ożywionej lub nieożywionej, wyróżniające się na tle podobnych obiektów indywidualnymi cechami, związanymi z wiekiem, wymiarami, kształtem czy znaczeniem społecznym (Ustawa 2004 – art. 40.1). Obecnie w Polsce jest 35 420 pozycji rejestru pomników przyrody, z czego prawie 95% stanowią drzewa pojedyncze, w grupach i alejach (Ochrona Środowiska 2010). Te występujące w lasach są świadkami obecności dawnych puszczy, stanowią nie tylko wartość samą w sobie, ale też są ostoją (organizmem żywicielskim i miejscem schronienia) dla wielu nieraz rzadkich gatunków roślin, zwierząt i grzybów. Dodatkowo wiążą się z nimi czasem ciekawe legendy i historie. To wszystko przekłada się na dużą wartość takich obiektów dla potrzeb edukacji leśnej. Jednak w definicji tej formy ochrony przyrody nie jest zaznaczone ich przeznaczenie edukacyjne (Ustawa 2004 – art. 40.1). Ustawa o ochronie przyrody (2004) nie przewiduje także osób, które zajmowałyby się wyłącznie pomnikami przyrody, w tym działalnością edukacyjną z nimi związaną. Dlatego też nie ma ogólnopolskich statystyk odnoszących się do tego problemu.

Zgodnie z definicją, stanowiska dokumentacyjne skupiają się na ochronie przyrody nieożywionej, przy czym zaznaczona jest ich konieczna wartość dydaktyczna (Ustawa 2004 – art. 41). Aktualnie jest w Polsce 240 tego typu obiektów, zajmujących łącznie powierzchnię ok. 835 ha (Ochrona Środowiska 2010). Jedyna informacja o lasach w granicach tej formy ochrony przyrody pochodzi z obiektów usytuowanych na terenach Lasów Państwowych – jest to 78% chronionej powierzchni (Referowska-Chodak 2010a). Ze względu na swój charakter, stanowiska dokumentacyjne mogą mieć nieco mniejsze znaczenie dla edukacji leśnej, chyba że będą to miejsca występowania kopalnych szczątków roślin lub zwierząt bądź zajęcia będą dotyczyły ogólnie różnorodności form ochrony przyrody, które mogą wystąpić w lasach. Zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody (2004) nie są przewidziane osoby, które miałyby zajmować się wyłącznie ochroną i edukacją związaną ze stanowiskami dokumentacyjnymi. Nie jest także znana liczba osób, które w taki sposób korzystają z walorów opisywanej formy ochrony przyrody.

Większe znaczenie dla edukacji leśnej mogą mieć użytki ekologiczne, które zabezpieczają obiekty o dużym – głównie lokalnym – znaczeniu dla różnorodności biologicznej, np. siedliska przyrodnicze (w tym leśne), bagna, torfowiska, śródleśne oczka wodne czy stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków (Ustawa 2004 – art. 42). Nawet, jeśli nie są to obiekty o charakterze stricte leśnym, to najczęściej są powiązane z sąsiadującymi lasami, np. poprzez wspólny system hydrologiczny. W Polsce jest 6 628 użytków ekologicznych (Ochrona Środowiska

2010), z których powierzchni przynajmniej 4 861 ha stanowią lasy (Referowska-Chodak 2010a). Mogą być wykorzystywane w edukacji leśnej przy omawianiu różnorodności biologicznej polskich lasów, znaczenia utrzymywania nieleśnych enklaw w granicach kompleksów leśnych czy różnych form zagospodarowania lasu w zależności od reżymu ochrony lub jego braku. Jednak – podobnie, jak w przypadku pomników przyrody – w definicji tej formy ochrony przyrody nie jest zaznaczone ich przeznaczenie edukacyjne (Ustawa 2004 – art. 42), a także nie jest przewidziane stanowisko pracy, które byłoby ukierunkowane wyłącznie na ochronę czy edukację poświęconą użytkom ekologicznym. Nie wiadomo też w jakim stopniu w rzeczywistości te obiekty są wykorzystywane w edukacji leśnej.

Stosunkowo mało rozpowszechnioną formą ochrony przyrody są zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, obiekty o szczególnych walorach widokowych i estetycznych (Ustawa 2004 – art. 43). Jest ich w Polsce tylko 287, zajmują niecałe 0,3% powierzchni kraju (Ochrona Środowiska 2010), z czego przynajmniej 30 037 ha to lasy (Referowska-Chodak 2010a). Wartość edukacyjna zespołów przyrodniczo-krajobrazowych wiąże się np. z możliwością porównania zasad gospodarowania w chronionym obiekcie i w otaczających lasach albo na analizie uwarunkowań estetyki lasu, czy ogólnie krajobrazu. Definicja tej formy ochrony przyrody nie zawiera kontekstów edukacyjnych, nie są także wyznaczone osoby, które miałyby zajmować się realizacją edukacji na tych terenach (Ustawa 2004). Nie jest też znana liczba osób, które odwiedzają zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w celu zwiększenia poziomu swojej wiedzy.

Ostatnia – dziesiąta – forma ochrony przyrody to ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów. Zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody (2004) obejmuje ona nie tylko okazy tych gatunków, ale także ich siedliska i ostoje (art. 46.1). Ukierunkowana jest przede wszystkim na zabezpieczenie gatunków rzadkich, endemicznych, podatnych na zagrożenia i zagrożonych wyginięciem oraz objętych ochroną na podstawie przepisów umów międzynarodowych, których Polska jest stroną (art. 46.2). Znaczna część spośród ok. 1700 chronionych gatunków (Rozporządzenie 2004a, 2004b, 2004c) to takie, które stale lub przynajmniej czasami można spotkać w lasach. Dotyczy to przykładowo połowy aktualnie chronionych gatunków roślin naczyniowych (Referowska-Chodak 2010b). Strefy ochronne wybranych gatunków, usytuowane w lasach, zajmują przynajmniej 154 667 ha (Referowska-Chodak 2010a). Wartość dydaktyczna tej formy ochrony przyrody wiąże się z możliwością przedstawienia odbiorcom problemu istnienia gatunków, które są w różnym stopniu i z różnych powodów zagrożone, a następnie różnorodności metod ich ochrony – od ochrony biernej, aż po działania ochrony czynnej skierowane na konkretne egzemplarze lub na środowiska ich występowania. Jednak definicja tej formy ochrony przyrody nie uwzględnia jej dydaktycznego charakteru (Ustawa 2004 – art. 46). Natomiast rozporządzenia w sprawie ochrony gatunkowej grzybów, roślin i zwierząt stwierdzają, że jednym ze sposobów ochrony tych gatunków powinna być edukacja w zakresie ich rozpoznawania i sposobów ich ochrony (odpowiednio Rozporządzenie 2004a – art. 8.9, Rozporządzenie 2004b – art. 8.8, Rozporządzenie 2004c – art. 10.10). Warto taką edukację uzupełniać o obserwacje terenowe. Jednak trudno ocenić skalę wykorzystywania tej formy ochrony przyrody w edukacji leśnej, gdyż nie ma w tym zakresie odpowiednich statystyk.

Dyskusja i podsumowanie

Edukacja leśna jest częścią edukacji ekologicznej skupiającą się na ekosystemach leśnych, ich poznawaniu i ochronie. W przypadku edukacji leśnej prowadzonej na szeroką skalę przez Lasy Państwowe, wyodrębnione zostały szczegółowe cele w postaci upowszechniania w społeczeństwie wiedzy o środowisku leśnym oraz o wielofunkcyjnej i zrównoważonej gospodarce leśnej, podnoszenia świadomości społeczeństwa w zakresie racjonalnego i odpowiedzialnego korzystania z wszystkich funkcji lasu oraz budowania zaufania społecznego dla działalności zawodowej leśników (Zarządzenie nr 57 2003).

Edukacja leśna – w swym szerokim kontekście – będzie zatem realizowana zarówno przez leśników (pracowników Lasów Państwowych), jak i przez pracowników centrów edukacji ekologicznej, organizacji pozarządowych oraz przez osoby odpowiedzialne za opisane w poprzednim rozdziale formy ochrony przyrody, w których występują lasy. Jednak – jak wynika to z dokonanego przeglądu – takie osoby zostały przez prawo ochrony przyrody (Ustawa 2004) wyznaczone jedynie w przypadku parków narodowych i parków krajobrazowych. Przy tym mają one za zadanie realizację szerszego programu, niż tylko edukacja leśna. Oprócz działań podejmowanych samodzielnie przez wspomniane grupy osób, realizowane są także wspólne przedsięwzięcia edukacyjne. Pracownicy Lasów Państwowych współpracują z ośrodkami edukacji ekologicznej (w 2009 roku – 202 wspólne przedsięwzięcia), parkami narodowymi i krajobrazowymi (w 2009 roku – 276), a także z organizacjami pozarządowymi (w 2009 r. – 904) (dane za: Raport 2010a).

W praktyce, ze względu na fakt, że 77,8% powierzchni lasów w Polsce jest w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe (Raport 2010) oraz że większość form ochrony przyrody usytuowana jest na administrowanym przez nie terenie (Ochrona Środowiska 2010, Raport 2010b), w edukacji leśnej w szczególnie dużym stopniu chronione obiekty będą wykorzystywane przez leśników. Na przykład w 2009 roku dotyczyło to 706 rezerwatów przyrody (Raport 2010a). Nie jest natomiast ewidencjonowana liczba pozostałych form ochrony przyrody, z których także korzystają leśnicy. Są one często obiektami włączonymi w ścieżki edukacyjne, których jest prawie 900 (Raport 2010a) lub wykorzystywane są przy okazji prowadzenia innych zajęć, poza ścieżkami. Przykładowo na 374 wybranych ścieżkach dydaktycznych, Żornaczuk (2007) zewidencjonowała 1 619 przystanków poświęconych zagadnieniom ochrony przyrody, co stanowiło 39% wszystkich przystanków. Jednymi z częściej przewijających się tematów były pomniki przyrody i rezerваты przyrody (Żornaczuk 2007).

Fakt wykorzystywania przez leśników obiektów ochrony przyrody w prowadzeniu edukacji leśnej będzie realizował jedną z obowiązkowych treści tejże edukacji, o której wspomniano we wstępie, a zatem tematykę ochrony przyrody (Zarządzenie nr 57 2003), a jednocześnie wypełniał zalecenie ukazywania w rzeczywistości (w terenie) tych treści, o których mówi się w teorii (np. Czoliński 2007). W 2009 roku z oferty edukacyjnej Lasów Państwowych skorzystało nieco ponad 2,6 mln osób, z czego w samych lekcjach terenowych udział brało prawie 564 tys. osób (Raport 2010a), jednak trudno określić, jaka część edukowanych miała styczność z chronionymi obiektami. Zajęcia prowadzone przez leśników w oparciu o chronione obiekty będą mogły poruszać tematykę zaproponowaną we wcześniejszym rozdziale przy opisie poszczególnych form ochrony przyrody, ale także będą służyły podkreśleniu zasług Lasów Państwowych w ochronie przyrody w Polsce. A te są niebagatelne i jednocześnie zbyt słabo przez Lasy Państwowe eksponowane (Grzywacz 2008).

Użytkowanie zasobów przyrodniczych – w tym edukacyjne – powinno być zrównoważone (Ustawa 2004 – art. 2.1), czyli takie, które przy korzystaniu z tych zasobów nie będzie negatywnie na nie wpływało. W przypadku obiektów ochrony przyrody ta czy inna forma użytkowania wzbudza nieraz kontrowersje i dyskusje w związku z problemami pogodzenia pełnienia przez nie funkcji ochronnych i funkcji społecznych.

W odniesieniu do edukacyjnego użytkowania obiektów chronionych można spotkać w literaturze zróżnicowane opinie. W przypadku rezerwatów przyrody Staniewska-Zątek (2007) uważa, że jest to zgodne z ich celami funkcjonowania, przy czym powinna to być dydaktyka specjalistyczna obejmująca pojedyncze osoby lub grupy, zawodowo zainteresowane daną problematyką. Podobnego typu dydaktyka jest także wpisana w charakter funkcjonowania stanowisk dokumentacyjnych (Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota 1998, Zaręba 2008). O potrzebie (i fakcie) edukowania w rezerwach przyrody także młodszych grup wiekowych

wspominają Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota (1998) oraz Referowska-Chodak (2006), przy czym Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota uważają, że edukacja – obok badań naukowych – jest jedną z istotniejszych społecznych funkcji rezerwatów przyrody. Takiego zastosowania rezerwatów przyrody nie wymienia natomiast Zaręba (2008). Według Symonides (2001) w koncepcji rozwoju sieci rezerwatów przyrody należałoby uwzględnić potrzebę stworzenia obiektów dydaktycznych, rozmieszczonych równomiernie w pobliżu szos, dobrze oznakowanych i wyposażonych w ścieżki dydaktyczne. Zdaniem autorki większość współczesnych rezerwatów jest niewłaściwie wyeksponowana w terenie, co umniejsza ich rolę edukacyjną. W przypadku parków narodowych Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota (1998), Staniewska-Zątek (2007) oraz Zaręba (2008) zgodnie uważają, że użytkowanie edukacyjne jest zgodne z ich celami funkcjonowania, przy czym – podobnie, jak w przypadku rezerwatów przyrody – powinna to być dydaktyka specjalistyczna obejmująca pojedyncze osoby lub grupy, zawodowo zainteresowane daną problematyką, a dodatkowo szerokie kręgi przybywających do parku i miejscową społeczność. Według Ptaszyckiej-Jackowskiej i Baranowskiej-Janoty (1998), Sikory-Stachurskiej (2007), Staniewskiej-Zątek (2007) i Zaręby (2008), edukacja jest ważnym elementem udostępnienia parków krajobrazowych, przy czym powinien dominować głównie jej aspekt wychowawczy w odniesieniu do mieszkańców parku, a w drugiej kolejności do turystów. Żaden z cytowanych autorów (Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota 1998, Staniewska-Zątek 2007, Zaręba 2008) nie odnosi się natomiast do edukacyjnej przydatności obszarów chronionego krajobrazu i obszarów Natura 2000. W publikacji Ptaszyckiej-Jackowskiej i Baranowskiej-Janoty (1998) brakuje oceny możliwości edukacyjnego wykorzystywania użytków ekologicznych oraz zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, podczas gdy Zaręba (2008) zauważa wysoką wartość edukacyjną wszystkich form ochrony przyrody tradycyjnie określanych mianem indywidualnych (pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe). W odniesieniu do pomników przyrody i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych potwierdza to także Staniewska-Zątek (2007).

Główną przyczyną różnego podejścia autorów do edukacyjnego (i turystycznego) udostępniania chronionych obiektów (szczególnie tych cenniejszych) jest konflikt na styku ochrona przyrody a jej użytkowanie. Jak w tym kontekście wyglądają zapisy Ustawy o ochronie przyrody (2004) w odniesieniu do poszczególnych form ochrony przyrody?

Zastrzeżenie o konieczności braku negatywnego wpływu działalności edukacyjnej na przyrodę zawarte jest w przepisach odnoszących się do udostępniania obszaru parku narodowego, jak również rezerwatów przyrody (Ustawa 2004 – art. 12.1 i 15.5). W planach ochrony parków narodowych (lub w zadaniach ochronnych) powinny być określone miejsca, które w tym celu są udostępniane, wraz z podaniem maksymalnej liczby osób, które mogą jednocześnie tam przebywać (Ustawa 2004 – art. 12.2 i 20.3.5, Rozporządzenie 2005 – art. 8.1.10.e). Podobnie jest w przypadku rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, gdzie w planie ochrony można przedstawić miejsca udostępniane dla celów edukacyjnych i określić sposoby ich udostępnienia (Ustawa 2004 – art. 20.3.5 i 20.4.5, Rozporządzenie 2005 – art. 8.1.10.e i 14.1.10.c). Zapisy dotyczące edukacji pojawiają się także w planach ochrony obszarów Natura 2000, określając one lokalizację infrastruktury edukacyjnej i analizując jej wpływ na zachowanie przedmiotu ochrony (Ustawa 2004 – art. 29.8.3.b i 29.9.6, Rozporządzenie 2010 – art. 3.1.8.f). Należy bowiem pamiętać, że działania mogące znacząco negatywnie wpływać na zachowanie przedmiotu ochrony, integralność obszaru Natura 2000 oraz jego połączenia z innymi obszarami, są zabronione (Ustawa 2004 – art. 33.1).

Natomiast w przypadku obszarów chronionego krajobrazu, pomników przyrody, użytków ekologicznych, stanowisk dokumentacyjnych i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych nie ma w prawie (Ustawa 2004) bezpośrednich odniesień do ich użytkowania dydaktycznego i zapo-

biegania jego negatywnym wpływem. Pozostaje jedynie proponowana lista zakazanych czynności, z których część może mieć znaczenie dla rozwoju działalności edukacyjnej – na przykład zakaz uszkadzania gleby (art. 45.3 – w/w formy ochrony poza obszarami chronionego krajobrazu) czy niszczenia grzybów i roślin w wybranych użytkach ekologicznych (art. 45.10), co może się zdarzyć w trakcie intensywnego zwiedzania chronionego obiektu. Osobną kwestią pozostaje zabezpieczenie chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, gdyż zalecenia odnoszą się zarówno do egzemplarzy tych gatunków, jak i siedlisk oraz miejsc ich występowania – istnieje w tej kwestii cały katalog zakazów i ograniczeń, zawarty w Ustawie o ochronie przyrody (2004). Zatem do celów edukacyjnych można wykorzystać jedynie te gatunki, które nie są silnie zagrożone i te obiekty, które nie będą zbyt wrażliwe na antropopresję.

Istnieją opracowania, które przedstawiają gotowe przykładowe rozwiązania mające zmniejszyć negatywną presję edukowanych na przyrodę chronionych obiektów. Można wymienić cytowaną wcześniej publikację Ptaszyckiej-Jackowskiej i Baranowskiej-Janoty (1998), a także Partyki (red.) 2002, Kapuścińskiego (2003), Symonides (2003), Denisiuka (2003), Bistulę-Prószyńskiego (2003), Pieńkosa (red. 2004) czy Zaręby (2006) i wielu innych autorów. Część z wymienionych publikacji odnosi się do relacji pomiędzy ochroną a użytkowaniem turystycznym danego chronionego obiektu, jednak przy użytkowaniu edukacyjnym przynajmniej część przedstawianych rozwiązań także może być przydatna.

Prawie wszystkie formy ochrony przyrody przedstawiają dużą wartość dla edukacji leśnej. Część z nich ma tę wartość wpisaną w definicji, część – w dokumentach określających szczegółowo zasady ich funkcjonowania, a w części form wartość edukacyjna nie jest bezpośrednio wyartykułowana. Prowadzenie w oparciu o nie edukacji będzie realizowało jednocześnie założenia edukacji leśnej w ramach struktur Lasów Państwowych, jak i edukacji dla ochrony przyrody, zapisanej w Ustawie o ochronie przyrody (2004 – art. 2.2.7 i art. 3.5). Rola, a zarazem przydatność form ochrony przyrody w edukacji leśnej zależy zatem od obecności w nich lasów, zasad funkcjonowania (przeznaczenia, zasad ochrony i możliwości użytkowania edukacyjnego), obecności odpowiednio przygotowanych osób, które mogłyby taką edukację realizować, a także od dostępności (komunikacyjnej) chronionego obiektu i wrażliwości przedmiotu ochrony. Potencjalnie jest to bardzo duży zbiór „terenowych pomocy dydaktycznych”. Należy jednak mieć świadomość ograniczeń, które wiążą się z udostępnieniem chronionych obiektów, wynikających z troski o zachowanie cennej przyrody. Dlatego należy zadbać o przestrzeganie przepisów w tym zakresie, odpowiednie przygotowanie edukowanych do przebywania na obszarze chronionym, odpowiednie przygotowanie obiektów chronionych do użytkowania edukacyjnego, jak również – w razie potrzeby – o wyłączenie z tego użytkowania obiektów najbardziej wrażliwych, nieodpornych na presję ze strony zwiedzających.

Literatura

- Bistula-Prószyński G. 2003. Turystyka w rezerwach miasta stołecznego Warszawy – zagrożenia, sposoby eliminacji niekontrolowanego ruchu turystycznego, konflikty społeczne. [W:] Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 63-72.
- Czołnik B. 2007. Środki dydaktyczne w edukacji leśnej. [W:] Chrzanowski T. (red.) ABC edukacji leśnej. Wyd. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.
- Denisiuk Z. 2003. Ochrona przyrody a udostępnianie obszarów chronionych do zwiedzania – problemy i metody ich rozwiązywania. [W:] Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 17-32.
- Grzywacz A. 2008. Miejsce i rola wielofunkcyjnego leśnictwa w systemie ochrony przyrody w Polsce. [W:] I Kongres Młodych Leśników i Drzewiarzy. Lasy, leśnictwo, przemysł drzewny – nasza przyszłość. Warszawa, 28-29 sierpnia 2008 r. Publikacja pokongresowa. Wyd. SITLiD, Warszawa, 133-148.
- Kapuściński R. 2003. Za i przeciw turystyce w rezerwach. [W:] Jaka turystyka w rezerwach przyrody.

- Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 33-37.
- Leśnictwo (rocznik statystyczny). 2010. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Ochrona Środowiska (rocznik statystyczny). 2010. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Partyka J. (red.) 2002. Użytkowanie turystyczne parków narodowych. Ruch turystyczny – zagospodarowanie – konflikty – zagrożenia. Wyd. Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
- Pieńkos K. (red.) 2004. Problemy zrównoważonego rozwoju turystyki, rekreacji i sportu w lasach. Wyd. AWF, Warszawa.
- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M. 1998. Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania. Wyd. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Raport z działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w 2009 roku. 2010a. Wyd. DGLP, Warszawa.
- Raport o stanie lasów 2009. 2010b. Wyd. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.
- Referowska-Chodak E. 2006. Przydatność rezerwatów przyrody w realizacji edukacji leśnej społeczeństwa w Lasach Państwowych. [W:] Anderwald D. (red.) Rola turystyki, rekreacji i zabawy w edukacji leśnej społeczeństwa. Studia i Materiały CEPL, Rogów, 3 (13): 74-85.
- Referowska-Chodak E. 2010a. Skala i intensywność ochrony przyrody w lasach. [W:] Problemy ochrony przyrody w lasach. Materiały II Sesji Zimowej Szkoły Leśnej przy IBL, Sękocin Stary, 16-19 marca 2010 r. Wyd. Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary, 291-313.
- Referowska-Chodak E. 2010b. Leśne chronione gatunki roślin naczyniowych. [W:] Anderwald D. (red.) Unia Europejska dla zachowania różnorodności biologicznej polskich lasów. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 2 (25): 388-404.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 lipca 2004 r. (a) w sprawie gatunków dziko występujących roślin objętych ochroną. Dz. U. Nr 2004.168.1764.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 lipca 2004 r. (b) w sprawie gatunków dziko występujących grzybów objętych ochroną. Dz. U. Nr 2004.168.1765.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 28 września 2004 r. (c) w sprawie gatunków dziko występujących zwierząt objętych ochroną. Dz. U. Nr 2004.220.2237.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody. Dz. U. Nr 2005.94.794.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2010 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla obszaru Natura 2000. Dz. U. Nr 2010.64.401.
- Sikora-Stachurska A. 2007. Uwarunkowania stopnia realizacji funkcji społecznych w parkach krajobrazowych. Maszynopis rozprawy doktorskiej, dostępny w Katedrze Ochrony Lasu i Ekologii SGGW.
- Staniewska-Zątek W. 2007. Turystyka a przyroda i jej ochrona. Wyd. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Symonides E. 2001. Obecna i przyszła rola leśnictwa w tworzeniu sieci rezerwatów przyrody. [W:] Rola lasów i leśnictwa w ochronie przyrody. Materiały z Sesji Naukowej Polskiego Towarzystwa Leśnego, Malinówka 2001, 17-27.
- Symonides E. 2003. Turystyka w rezerwach przyrody – refleksje Głównego Konserwatora Przyrody. [W:] Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 13-16.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody. Dz. U. Nr 2004.92.880 (z późn. zmianami).
- Zaręba D. 2008. Ekoturystyka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 54-64.
- Zarządzenie nr 57 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 9 maja 2003 roku w sprawie wytycznych prowadzenia edukacji leśnej społeczeństwa w Lasach Państwowych. Znak: ZO-733-6/03.
- Żornaczuk A. 2007. Analiza realizacji i wytyczanie perspektyw rozwojowych edukacji przyrodniczo-leśnej w PGL Lasy Państwowe. Maszynopis rozprawy doktorskiej, Katedra Ochrony Lasu i Ekologii SGGW w Warszawie.
- http://cc.europa.eu/environment/nature/natura2000/barometer/index_en.htm – strona internetowa Komisji Europejskiej przedstawiająca aktualną sytuację rozwoju programu Natura 2000

Ewa Referowska-Chodak
Katedra Ochrony Lasu i Ekologii SGGW
echodak@wl.sggw.pl